

दोलोकुम गीत र किराती समुदायको विकास

लोकबहादुर बायुङ राई^१

< rlok8375@gmail.com >

DOI : <https://doi.org/10.3126/kp.v5i5.95205>

लेखसार

दोलोकुम गीत विवाह समारोह, लिम्बो र हडसेग्रो सिली अनुष्ठानमा गाइने रैथाने मिठो लोक भाका हो । यो गीत गाउँन सजिलो र मिठो हुने भएकाले सबैको जिब्रोमा झुन्डिएको छ । यो बायुङ समुदायको बौद्धिक सम्पत्ति हो । यो गीतलाई बायुङ समाजमा अपरिहार्य मानिन्छ । यस गीतले किरात सभ्यताको विकास क्रमको इतिहास बोकेको छ भन्ने कुरा प्राप्त तथ्य तथ्याङ्कहरूको व्याख्या र विश्लेषण गर्दा पुष्टि हुन्छ । मान्छे खुल्ला आकाशमुनिको बास हुँदा स्वतन्त्र थिए । जब आफूले निर्माण गरेको छानामुनि बास हुन थाल्यो तब सम्पत्तिको तृष्णाले निजी स्वार्थहरू जन्मिएका हुन् । मान्छे सम्पत्तिको तृष्णा र काम वासनाको प्रभावले जुट्न र फुट्न थाले तापनि उनीहरूलाई संस्कृतिले एकतामा बाँध्ने काम गरेको छ । यसमा सामाजिक मूल्य र मान्यताको विकासले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । त्यही आधारबाट समाजमा सम्मान र आदर गर्ने संस्कारको विकास भयो । सामाजिक कानूनको निर्माणको जरा जस्तै हो । यसले व्यक्तिलाई असल चरित्र निर्माण गर्न नैतिक दबाव दिन्छ । जसले व्यक्तिको असल व्यक्तित्व निर्माण गर्न भूमिका खेलेको हुन्छ । त्यो काम दोलोकुम गीतले गरेको छ । यस्तो दूरदर्शी सर्जकको नाम आजसम्म थाहा छैन । गीत लिखित छैन । गीत श्रुति परम्परामा बाँचेको छ । अर्भौँ सर्जकले संस्कार, विवाह र समारोहमा गाउने गीत दिमागमा नै तयार हुन्छ र उसले विषयवस्तुसँग जोडेर गाउँन थाल्छ । सबैको मन जितेर गाउँछ ।

शब्दकुञ्जी: लिम्बो, दोलोकुम, हडसेग्रो, अपरिहार्य ।

विषयपरिचय

दोलो र कुम मिलेर दोलोकुम शब्द बनेको हो । दोलोले भेषभूषा र कुमले सौन्दर्य भन्ने कुरालाई जनाउँछ । मान्छेलाई भेषभूषाको सौन्दर्यले सुन्दर बनाउँछ । मान्छेलाई सुन्दर छु भन्ने लागेपछि मनमा उमङ्ग पैदा हुन्छ । मान्छेको दिल पनि खुसी हुन्छ । त्यसवेला उसको मुखबाट शब्द गुनगुनाउँदै गीतको फाकी निस्कन्छ । मिठो गीतको बिम्ब बन्छ । उहिल्यै परम्परागत भेषभूषामा सजिएको बेलामा खुसी भई गुनगुनाएको गीतलाई दोलोकुम गीत भनिएको हो । यसलाई समुदायले मन पराए र लोक भाका बन्थो । यसलाई भजनको रूपमा पनि गाउने चलन छ । त्यो गीत बायुङ समुदायले विवाह समारोह, लिम्बो र हडसेग्रो सिली जस्ता अनुष्ठानमा गाउँछन् । यो गीत अपरिहार्य भएको छ । किनकि यस गीतले किरात सभ्यताको विकास क्रमको लामो इतिहास बोकेको छ । यसले अर्कोतिर मनोरञ्जन पनि दिन्छ । यसलाई समुदायले बिर्सिन सकेन र आफ्नो कला र गलाबाट बचाएका हुन् ।

१ राई त्रिभुवन विश्वविद्यालय संस्कृति केन्द्रीय विभागबाट एमफिल अध्ययनरत हुनुहुन्छ ।

दोलोकुम गीत किरात सभ्यता र संस्कृतिको खम्बा हो । यसले मनोरञ्जन मात्र होइन, किरात समुदायको मौलिक भेषभूषा, बाजा, गरगहना, ज्ञान, सिप र कलालाई बचाउने र जोगाउने काम पनि गरेको छ । साथै मौलिक ज्ञान, सिप र कलाको पुस्ता हस्तान्तरण गर्दै आएको छ । समुदायको बौद्धिक सम्पति हो । यसलाई लिखित दस्तावेजको रूपमा फेला पार्न सकिएको छैन । दोलोकुम गीतको बारेमा प्राज्ञिक हिसाबले अध्ययन गरेर खोज अनुसन्धान भएको छैन । यस विषयमा अध्ययन गरी खोज अनुसन्धान गर्नको लागि प्रयत्न गरिएको छ । गीतको बारेमा गहन अध्ययन र अनुसन्धान गरेर ऐतिहासिक र सांस्कृतिक पक्षको व्याख्या र विश्लेषण गर्दै वास्तविक सत्य उजागर गरिएको छ । विषयगत बहुसत्यको आधारमा सत्य पुष्टि गरिएको हो ।

दोलोकुम गीत पहिलो पटक नेपाल सङ्गीत तथा नाट्य प्रज्ञा प्रतिष्ठान, नक्सालको सहभागितामा २०८०/०२/२९ गते ओखलढुङ्गा जिल्लाको चिशंखुगढी - ८ मास्खामा बायुङ समुदायको प्रत्यक्ष सहभागितामा तिनै खालका गीत सार्वजनिक गरिएको थियो । गीत सार्वजनिक गर्ने विषयमा समुदायभित्र अन्तर्सङ्घर्ष भएको थियो । गीत सार्वजनिक गर्ने र नगर्ने विषयमा विवाद पनि भएको थियो । अन्तमा गीत सार्वजनिक गरियो । त्यस कार्यक्रममा नेपाल सङ्गीत तथा नाट्य प्रज्ञा प्रतिष्ठानको प्रतिनिधि प्राज्ञ डक्टर किरात उपस्थित हुनु भएको थियो (प्रतिवेदन, २०८०) । त्यो कार्यक्रमले औपचारिक रूपमा दोलोकुम गीत बायुङ समुदायमा गाइने लोकभाका हो भनेर अभिलेखिकरण गर्यो । त्यसवेलासम्म गीत गुमनाम थियो । त्यो गीतले किरात सभ्यताको इतिहास बोकेको लोकभाका हो भनेर कसैले सोचेका थिएन । सार्वजनिक भयो त्यसैले गीतको महत्व थाहा भयो । यस्तै लोक भाका चाम्लिङ समुदायमा पनि रहेको पाइन्छ । जुन तथ्य किराती संस्कार गीत शीर्षकमा छ-"पल्लो गैह्रा रङ्कादो गाउँ भुकम्पाले हल्लायो गाउँ नै धस्किभर्यो..... कपासखेती गर्ने जमिन बोटोचुडमा " (चाम्लिङ, भोगीराज) । लेखकले दैविक प्रकोपले विध्वंस मात्र गर्दैन । चुनौती थपी दिन्छ । चुनौतीलाई अवसरमा परिणत गर्न सकियो भने सफल हुन सकिन्छ । त्यो अवसर राजा र प्रजा दुवैलाई उही हो भनेर समानताको सन्देश दिएको छ । यस्तै भल्को दिने संस्कार वाम्बुले समाजमा पनि रहेछ । पिलुम्बा कविता सङ्ग्रहमा व्यक्त गरिएको छ (राई, गणेश) । सम्पादकले कविता सङ्ग्रह निर्माण गरेर पितृ अनुष्ठानको महत्व बारेमा सबैलाई बोध गराउनु खोज्नु भएको छ । भोगीराज र गणेशले गीत र कविता मार्फत व्यक्त गर्ने प्रसङ्ग फरक भए पनि मुख्य सार मिलेको छ । सूक्ष्म रूपमा विषय वस्तुको तुलना र विवेचना गर्दा दोलोकुम गीतसँग केही विषय वस्तु मिल्यो तर दोलोकुम गीतले जस्तै किरात सभ्यताको क्रमिक रूपमा विकास भएको इतिहास दुवै लेखकले सम्पादन गरेको सामाग्रीले समेटेको भने पाइएन । त्यसकारण दोलोकुम गीतको विषयमा गहन अध्ययन र अनुसन्धान गरेर सत्य तथ्य कुराको उजागर गर्ने तर्फ उन्मुख गरिएको छ ।

अध्ययनको विधि

दोलोकुम गीतको बारेमा स्थलगत सर्वेक्षण गर्नका लागि ओखलढुङ्गा जिल्लाको बायुङ घना बस्ती भएका मास्खा र अघेरी गाउँ क्षेत्रलाई छनौट गरिएको छ । सामाजिक विषयको खोज अनुसन्धान कार्य हो । दोलोकुम गीतको माध्यमबाट किराती समुदायको विकास बारेमा पुष्टि गर्न गुणात्मक तथ्याकको

प्रयोग हुन्छ । यसमा खुल्ला बन्द प्रश्नको उपयोग गरिएको छ । दोलोकुम गीत गाउन र भाव व्यक्त गर्न सक्ने सर्जकहरूसँग अन्तर्वार्ता लिइएको छ । कतिपय अवस्थामा प्रत्यक्ष सहभागी भएर अवलोकन र सस्वर वाचन गरेर सत्य र तथ्य तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । सर्जकलाई गाउन लगाई भाकाको यकिन गरिएको छ । यस विषयलाई सत्य साबित गर्नको लागि विकासवादी सिद्धान्तको प्रयोग गरिएको छ । यो विषयवस्तु बहुसत्यमा आधारित भएकाले आवश्यकता र परिस्थितिलाई ख्याल गर्दै अन्य सिद्धान्त पनि प्रयोगको सम्भावनालाई खुल्ला राखिएको छ ।

बायुङ समाजमा प्रचलित दोलोकुम गीत

उहिल्यै मान्छेले जङ्गलमा शिकार खेल्दै, फलफुल टिपेर खाँदै जीवन निर्वाह गरेका थिए । उसको आँखा, कान, नाक, छाला र जिब्रो जस्ता इन्द्रियले दिएको आदेशको भरमा काम गर्दथ्यो । मस्तिष्कमा चेतनाको विकास भएको थिएन । ऊ जङ्गलमा एकलै हिँड्दै थियो । अचानक उसको नजर रूखको हाँगामा बसेका चराको जोडीमा पर्यो । त्यो दृश्यले उसको मस्तिष्कमा दबाव दियो । तत्काल मस्तिष्कमा चेतना जाग्यो । चेतनाबाट मनमा विचारको जन्म भयो । एकलो हुँदा नरमाइलो अनुभव गर्यो । जीवन साथीको आवश्यकता महसुस गर्यो । जोडा खोजेर विवाह गर्यो । सन्तान भएकाले घुम्न सजिलो भएन । उनीहरू घुम्नते जीवन त्यागेर गृहस्थी जीवनमा लाग्यो । सुरक्षाको ख्याल गर्दै समूहमा बस्न थाले । बस्ती निर्माण भयो । सुरुमा बहुपति प्रथा चल्यो । पत्नीको विषयमा मनमोटाव भयो । उनीहरूले आपसमा छलफल गरे । एकल पति प्रथा र अलग घर परिवारमा बस्ने तर सामूहिक खेतीपाती गर्ने निर्णय गरे (धेवा, बजीरमान बायुङ राई) । त्यसपछि कहिले ऋगडा भएन । मिथक विवाहमा सम्वाद (सन्दी)मा गरिने मुन्दुममा यस्तो उल्लेख गरिएको हुन्छ । समाजमा विकृति र विसङ्गती हटाउनको लागि सामाजिक कानुन निर्माण गरे । सामाजिक कानुनलाई सबैले पालन गर्दा संस्कृति निर्माण भयो । जसमध्ये विवाह संस्कार पनि हो । विवाह समारोहमा मुन्दुम मात्र फलाकदा मान्छेहरू उत्साहित भएनन् । सबैलाई मनोरञ्जन दिलाउनका लागि नाचगानको व्यवस्था गरियो । विवाह समारोहमा नाचन र गाउनका लागि गीतको सिर्जना गरियो । त्यही गीतलाई दोलोकुम गीत भनियो । बायुङ समुदायले छोराको विवाहमा मात्र दोलोकुम गीत गाउँछन् भने छोरीको विवाहमा भने गाउँदैन ।

विवाहमा गाइने दोलोकुम गीत

द है आना दोलोकुम

द है आना

दोलोकुम द

द है खाम्ती मोद दोलोकुम

द है बब मोद

दोलोकुम द

द है मुलु मोद दोलोकुम

द है लेसा

मोद दोलोकुम द

द है सिबे मोद दोलोकुम

द है भुबे मोद

दोलोकुम द

(धेवा, कुमार राई, मसिमी प्रेम कुमारी राई, २०८१ माघ, व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता, माग्खाको विवाह समारोहमा) । गीत परिशिष्ट- १ मा हेर्नुहोस् ।

विवाहमा गाइने दोलोकुम सांस्कारिक गीत हो । यो विवाह संस्कारमा गाइन्छ । केटाको घरमा गाइन्छ र केटीको घरमा भने गाइन्छ । केटाको घरको आँगनबाट नाच र गीत सुरु गरेर घरभित्र पसेर नाच र गीत टुङ्ग्याउनु पर्छ । गीतको उठान गर्दा धर्ती र मातालाई आदर्शको पात्र मानिन्छ । उनीहरू धनको खानी हुन् । धन दिन्छन् भन्ने आश गरिन्छ । गीतमा माता र धर्तीको महिमा व्यक्त गरिन्छ । धर्ती जस्तै पूजनीय माता हो । तपाइँहरू धन, ज्ञान र दयाको खानी हौं । सृष्टिको जननी हौं । तपाइँहरूको कोखबाट सृष्टि र प्रलय हुन सक्छ । हामीलाई प्रेम चाहियो । प्रेममा रमाउन सिकाउनुस् । प्रेम विनाको जिन्दगी अधुरो हुन्छ । प्रेम गर्ने मौका मिल्यो । यहाँ सुन्दर फूल फुलेछ । त्यो फूलको वासनाले हाम्रो छोरा र भतिजलाई ताने छ । अर्थात् यौवनको वासनाले कुटुम्बलाई तानेछ । तपाइँहरूको छोरी र हाम्रो छोराको मन मिल्यो । एउटै भाडाको गाँस र एउटै छानामुनिको बास बन्यो । लहनाले जुरायो । भाग्यले डोरायो । एउटै चुला भयो । अर्थात् चुला गाडियो । घर जम भयो । अब हामीलाई सन्तानको आशा छ । बुहारीको कोखमा अदुवाको टुसा पलाए जस्तै गर्भ बसोस् । असल सन्तान जन्माऊ । कुलको रक्षा होओस् । त्यसैले हामी दुवै जनाको खाँडो जगाउँदै छौं । खाँडो जागोओस् । तिमीहरूको खाँडो अदुवा, जाँड र हातहतियारले जगाउँदै छौं । खाँडो जागोओस् हँ । सबैको भलो होस् र हामीलाई रिची खालीले शुद्ध बनाउनुस् । यही नै हाम्रो पुकार छ ।

मान्छेहरू सामूहिक खेती प्रणालीमा व्यस्त थिए । उनीहरूको खाद्यान्नको मुख्य स्रोत अन्नबाली थियो । उनीहरूले लगाएको बाली बिरुवा किराफट्याङ्गा, मुसा र खुम्लेकिरा जस्ता किरा र जीवले नष्ट गरे । त्यसवेलाको विद्या र विधिअनुसार किसानहरू आफ्नो गुनासो पोख्न सेलेमीको घरमा कोसेली लिएर गए । सेलेमीले किसानहरूको दुखेसो सुने । सेलेमीले समस्याको समाधान गर्ने उपाय खोज्न मिचिकार्मो (ध्यान) मा बस्यो । सेलेमीको सारीमोले दिएको उपायको सन्देश किसानहरूलाई यसो भन्दै सुनायो । सुम्निमा धर्तीभित्र प्रवेश गरेर मिचिकार्मो गरेर बसेकी थिइन् । उनको उद्देश्य चराचर जगत र पशु पन्छीको हित र रक्षा गर्नु थियो । उनले सर्प र भ्यागुता जस्ता जीवजन्तुको रक्षा गरिन् । वनस्पतिको बिउ विजनको हितमा पनि काम गरिन् । आकाश गर्जियो र धर्ती हल्लियो । धर्ती तातियो र गर्मी सुरु भयो । सर्प र भ्यागुता जस्ता जीवजन्तु टाउको उठाउँदै धर्तीमा हिड्न थाले । बिउ पनि तातिएर उम्रिए । धर्ती हराभरा भइन् । सुम्निमा पनि टुसाबाट प्रकट भइन् । सबैले सन्तान उत्पादन गर्ने प्रक्रियामा लागे । सबै खुसी र उत्साहित छन् तर सुम्निमाको कसैले वास्ता गरिन् । सुम्निमाको चित्त दुख्यो र प्रेतात्मा सक्रिय भए । प्रेतात्मा किराफट्याङ्गा, मुसा र खुम्लेकिराको स्वस्म लिएर बालीनाली नष्ट गरेको रहेछ । त्यो सङ्कटबाट पार पाउनको लागि बाली बिरुवाको टुसालाई सुम्निमाको प्रतीक मानेर पूजा गरेमा सबै हट्छन् (राई, लोक बहादुर बायुङ) । बाली पूजा गर्न थाले । त्यही बाली पूजालाई बायुङ भाषामा लिम्मो (उभौली) भनिन्छ । लिम्मोमा बाली बिरुवाको टुसा जम्मा पारे सुम्निमाको प्रतीक मानेर पूजा गर्नु पर्छ । लिम्मोमा भेला भएको बेला नाच र गाउनको लागि दोलोकुम गीतको रचना भयो । त्यो गीत गाएर बायुङ समुदायमा नाचन थालेका हुन् र आजपर्यन्त निरन्तर चलिरहेको छ ।

लिम्मोमा गाइने दोलोकुम गीत

द है आना दोलोकुम

द है खाम्ति मोद दोलोकुम

द है सुम्नि लिम्मो दोलोकुम

द है सुम्नि साला दोलोकुम

द है सुमा प्रोता दोलोकुम

(धेवा, लेख बहादुर राई, राजेन्द्र राई, मोतीमाया राई, मेनुका राई, (२०८२), बैशाख, व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता, मास्खाको लिम्मोमा । गीत परिशिष्ट २ मा हेर्नुहोस् ।

द ह आना दोलोकुम द

द है बब मोद दोलोकुम द

द है साला लिम्मो दोलोकुम द

द है खारू किमी दोलोकुम द

द है नुप्तावाने दोलोकुम द

लिम्मोमा वा बाली पूजा उभौली पर्वमा गाइने दोलोकुम पार्विक गीत हो । यो गीत उभौली/साकेलामा गाइन्छ । गीत मिथकलाई लय र ताल मिलाएर गाइने भजन जस्तै हो । गीतमा धर्तीलाई धन, ज्ञान र शक्तिको स्रोत मानिन्छ वा आमा भनी आस्था राखिन्छ । आमा भनेर पुकारिन्छ । धर्तीलाई प्रकृतिको स्रोत र सृष्टिको काख मानिन्छ । धर्तीको काखमा घुमन्ते र फिरन्ते जीवन निर्वाह गर्ने हाम्रो पुर्खा खारूले घुमन्ते जीवन त्यागेर गृहस्थी जीवन बिताउन थाल्नु भयो । खानकुराको लागि खेतीपाती गर्न भष्मे फाँड्नु भयो । त्यहाँ भएका भारपात र सुकेका रूख डढाउन आगोको आवश्यक पर्यो । खरको डोरी बाट्नु भयो । सुकेको भक्किमिलो काठमा डोरी बेरेर घुमाउन थाल्नु भयो । आगो निस्कियो । त्यो आगोले डढेले लगाउनु भयो । सबै रूखपात आगोले डढयो । आगोले नडढेको टुटा फ्याँक्नु भयो । काठको कोदालीले खनेर ढुकुरको गजेराबाट निकालिएको अन्नको बिउ छर्नु भयो । बिउबाट टुसा पलाएर उम्रिए । त्यही टुसाको बाटो भएर सुम्निमा पनि गुप्ताबासलाई त्यागेर धर्तीमा प्रकट हुनु भयो । सबैतिर खुसीयाली छायो तर बालीनाली खुम्लेकिरा र मुसा आदिले नष्ट गर्न थाले । ती पितृ मार्गमा नआएका दुष्ट आत्मा हुन भन्ने कुरा थाहा भयो । ती आत्मालाई तृप्त पारेर हटाउन बाली पूजा गर्न थालियो । जसलाई लिम्मो भनियो । खारूले बाली पूजा गरेपछि सुम्निमा खुसी भई उनको शक्तिले मूसा र किरामिरा हटेर गए । सुम्निमाको शक्तिबाट प्रभावि भई आजसम्म त्यही परम्परालाई हामीले पनि निरन्तर दिएका हौं । त्यो बाली पूजाको दिन बिस्वालाई सुम्निमाको प्रतीक मानेर मात्र होइन । भू-पति भूमिको पनि पूजाआजा गरेर धन, ज्ञान र शक्ति आदि दिनु भनी आशीवार्द माग्छौं भन्ने गीतको आशय हुन्छ । मागे पाइन्छ र काम गरे सफल भइन्छ भन्ने जन विश्वास रहेको छ ।

जब मान्छेले गृहस्थी जीवन बिताउन थाले, तब गाउँ बस्तीको विकास भयो । खेतीपाती गर्न थाले । बाली बिरूवालाई सुम्निमाको प्रतीक मानेर पूजा गर्न थाले । संस्कृतिको पनि विकास भयो । सुम्निमाले जस्तै पुर्खाले हाम्रो हित र कल्याणको लागि अनगिन्ती काम गरेका छन् । उनीहरूको भौतिक शरीर छैन । उनीहरूको आत्मा अमर हुन्छ । त्यसैले पुर्खाको आत्मा जीवात्मा हो । पुर्खाको सम्मान र सम्भनाका लागि जीवात्माका श्रद्धा गर्नु पर्छ भनेर निर्णय गरे । मुन्दुमको विकास भयो । मुन्दुमको साथमा सिप र कलाको विकास भयो । परम्परागत भेषभूषा र गरगहना बनाएर लगाउने चलन सुरु भयो । ती मुन्दुम सिप र कलाको पुस्ता हस्तान्तरण गर्ने उद्देश्यले उच्च कोटीको पितृ अनुष्ठान हडसेग्रो सिली गर्ने चलन सुरु भयो । हडसेग्रो सिलीमा मुन्दुमको सबै अध्यायहरू फलाकिन्छ

भने परम्परागत भेषभूषा र गरगहना लगाउने चलन छ । यसले मुन्दुम र भेषभूषालाई बचाउने र जोगाउने काम गरेको छ । अर्को पितृको उदार गरेर पुखुन लाने काम पनि गर्छ । पितृको उदार गरेको खुसीयालीमा नाचन र गाउनको लागि दोलोकुम गीतको रचना गरे । त्यही गीतलाई हडसेग्रोमा गाइने दोलोकुम गीत भनियो । भजनको रूपमा पनि गाइन्छ ।

हडसेग्रोमा गाइने दोलोकुम गीत

द है आना दोलोकुम

द है मुलु मोद दोलोकुम

द है सिबे मोद दोलोकुम

द है कोक्तसाला दोलोकुम

द है सुम्निहड दोलोकुम

द है आना दोलोकुम द

द है लेसा मोद दोलोकुम द

द है भुबे मोद दोलोकुम द

द है रिनाहड दोलोकुम द

द है सालाहड दोलोकुम द

(धेवा, चन्द्रलाल राई, नइन्द्रराज राई, देवी राई र पवित्रा राई, (२०८१) माघ, व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता, रातमाटेको हडसेग्रो सिलीमा) । गीत परिशिष्ट ३ मा हेर्नुहोस् ।

हडसेग्रो सिलीमा गाइने दोलोकुम गीत धार्मिक र सांस्कारिक भजन गीत हो । हडसेग्रो सिलीमा गाइने भजन गीतमा हडसेग्रोको मिथकलाई लय र ताल मिलाएर भक्ति भावका साथ गाइन्छ । सांस्कारिक गीतको रूपमा गाउँदा हडसेग्रोमा गरिने कर्मको बिम्ब बनाई गाइन्छ । गीतको उठान पितृ र पुर्खाको महिमाबाट सुरु गरिन्छ । सुरुमा-पूजनिय माता हो । धर्ती जस्तै माता सृष्टिका जननी हौं । तिमीहरु शक्ति र सिर्जनाको स्रोत हौं । ज्ञान, धन र दयाको खानी हौं । हामीलाई दया गर भनेर दयाको अपेक्षा गरिन्छ । हामीलाई ज्ञानी र ध्यानी बनाऊ । ज्ञानले चेतना दिन्छ र ध्यानले शान्ति दिन्छ । मनमा शान्ति ल्याउन ध्यान गरौंला । हामी जस्तो मानवको अपेक्षा नै विना अन्यौल शान्ति साथ बाँच्नु हो । पुर्खाको सम्मान गर्न सकौं । पुर्खाको राप र तापले हामीले ताण्डव देखाउन सिक्यौं र नाचन जान्यौं । मान्छेको मनमा कुण्ठा, इर्ष्या, भय र अहङ्गार आदि बोक्ने भाँडा जस्तै हो । यसलाई हटाउने र घटाउने साधन नै ताण्डव नाच र ध्यान हो । नाच नाच्दा झ्याम्टा बजाउनु पर्छ । झ्याम्टाको ताल र हाम्रो गोडाको चाल मिल्नु पर्छ । झ्याम्टाको आवाजले परपिसाच जस्ता खराब तत्वलाई परपर नै परास्त गराउँछ । हामी सुरक्षित हुन्छौं । ताण्डव नाचले शत्रुलाई तर्साउने र मित्रलाई मनोरञ्जन दिने काम गर्छ । त्यसैले इष्टमित्र हो । गोलवद्ध भएर जोस जाँगर साथ नाचौं । कोक्तिसाला जस्तै महान र अमर बनौं । जाउमा र खिलुमालाई पुकारौं । कोक्तिसाला अमर राजा हुन । जाउमा र खिलुमा सिप र कलाको देवी हुन् । सभ्यताको प्रवक्ता हुन् । हे माता हो ! हाम्रो पुकार सुन्नुहोओस् । कला र गलाको सिर्जना गर्ने जोस जाँगर दिनुहोओस् । हामी रमाउँछौं र नाच्छौं । जाउ-खिलु सिलीमा आनन्द विभोर हुन्छौं । सिलीबाट नै आशीर्वाद माग्छौं । आशीर्वाद दिनुहोओस् ।

छलफल र विमर्श

बायुड समाजमा गाइने दोलोकुम गीतको क्रमिक विकास हुनुको मुख्य कारण पत्ता लगाउने

शोधको अन्तिम जिज्ञासा हो । यस विषयमा विचार विमर्श गर्दा विश्वमा बसोबास गर्दै आएका मान्छेहरूको सभ्यताको विकासको बिम्ब विकासवादी सैद्धान्तिक आधारहरू आपसमा समान रहेको पाइन्छ । स्थान विशेष पर्यावरणको कारण सामान्य गुण र विशेषता फरक हुन सक्छ । समाजको विकास क्रमलाई परम्परागत मान्यताका सिद्धान्त अनुरूप घुमन्ते जीवन शैलीबाट मानव सभ्यतासम्मको अवस्थालाई अध्ययन गर्दा विकासवादी सिद्धान्त प्रयोग गर्न सकिन्छ । सुरुमा मान्छेले सिकार गर्ने र फलफुल खोज्ने खाने गर्थे । जब आगो र भाषाको विकास भयो, तब माछेको चेतनाले काम गर्न थाल्यो । मान्छेले आफ्नो सुरक्षाको चिन्ता गर्न थाल्यो । आफ्नो सुरक्षाको लागि मिलेर समूहमा बस्न थाल्यो । कृषि प्रणालीको विकास भयो । परिवारको संख्या बढेर समाजको निर्माण भयो । मान्छेमा निजी सम्पत्ति जोड्ने बानी र लोभको पनि विकास भयो । सम्पत्तिको निहुँमा बलियोले निर्धोलाई दास बनाउन थाल्यो । यसरी दास र मालिकको युग सुरु भयो । नाइकेले समाजलाई नियन्त्रणमा राख्न थाल्यो । उसको नेतृत्वमा सामाजिक कानून निर्माण गरेर राजनीतिक व्यवस्था स्थापित गर्यो । मान्छेको चेतना र क्रिया प्रतिक्रियाबाट मानव सभ्यताको विकास भयो (मोर्गन, लुइस हेनरी) । किराती समुदायको सभ्यताको विकास पनि यही मोडलमा भएको थियो । केही आधारभूत कुराहरू फरक हुन सक्छन् । जुन कुरा दोलोकुम गीतको रचनाको परिवेशको व्याख्या र विश्लेषणपछि पुष्टि हुन्छ । दोलोकुम गीत तीन संस्कारमा गाइने हुँदा फरक फरक जस्तो पनि लाग्छ । तिनीहरूको विवेचना र विश्लेषणबाट प्राप्त निष्कर्षको भाव अनुवाद गर्दा आपसमा समन्वय भएको पाइन्छ । त्यसकारण अलग थलग दृष्टिकोणबाट हेर्न मिल्दैन । सबैलाई क्रमबद्ध मिलाएर अध्ययन गर्नु पर्छ । अनि नयाँ सत्य प्राप्त हुन्छ । मान्छेको चेतना र विचारको विकास भएपछि विवाह बन्धनमा बाँधियो । आफ्नो सुरक्षाको लागि समूहमा बस्न थाल्यो । गाउँको विकास भयो । पहिला बहुपति प्रथा थियो । श्रीमतीको निहुँमा भगडा भयो । सबैले सरसल्लाह गरे । सबैले अलग अलग श्रीमती विवाह गरेर छुट्टै घरमा बस्ने सहमति गरे तर खेतीपाती समूहमा गर्ने भए । त्यो सहमतीले मेलमिलाप भयो । मोर्गनले उल्लेख गरे जस्तो किराती समुदायमा दास र मालिकको प्रथा थिएन । किराती समुदायले सामूहिक कृषि प्रणालीको अवधारणा विकास गरेका थिए । मोर्गनले प्रतिपादन गरेको विकासवादी सिद्धान्त दृष्टिकोणबाट हेर्दा किराती समुदायको विकास हुने क्रम यस्तो थियो भनेर विवाहमा गाइने दोलोकुमको भाव विस्तार र विवाहमा फलाकिनै सन्दी मुन्दुमले पुष्टि गर्छ ।

मान्छे भावना र चेतनाको कारण सामाजिक प्राणी भएको हो । यस्ता कुरा लिम्मो र हडसेग्रोमा गाइने दोलोकुमको भाव अनुवादबाट थाहा पाइन्छ । असल कर्म गर्ने र संसार देखाउने पुर्खाहरूको सम्मान र श्रद्धा गर्नु सन्ततिको कर्तव्य बोध गराउने संस्कृतिको विकास गरेको पाइन्छ । सुम्निले चराचर जगत र पशुपन्छीको हित र कल्याण हुने काम गरेकी थिइन् । उनको भौतिक शरीर आँखाले देखिँदैनथ्यो । उनको कर्मले विश्वास गरायो । मान्छेले बिउ मासियो । सर्प र भ्यागुता जस्ता जीवजन्तु चिसोले मरे होला भनी सोचेका थिए । गर्मी सुरु हुने बित्तिकै सर्प र भ्यागुता जस्ता जीवजन्तु धर्तीमा देखापर्न थाले । सुख्खा याममा बिउ टुसाएर उम्रिए । मान्छे छक्क परे । बिउको टुसालाई सुम्निमाको प्रतीक मानेर पूजा गर्न थाले र लिम्मोको चलन सुरु भयो । अर्कोतिर आफ्नो पितृलाई भगवान हुन् भनेर श्रद्धा र भक्ति गर्न थाले । पितृको आत्मालाई जीवात्मा मान्ने र

सारै (श्रद्धा) गर्ने संस्कारको पनि विकास भयो । त्यसको लागि हडसेग्रो पितृ अनुष्ठानको आयोजना गरे । हडसेग्रोमा मुन्दुमका सबै अध्यायहरू फलाक्ने चलन चलाए । अझ परम्परागत भेषभूषा र गरगहना अनिवार्य लगाउने चलन चलाए । समाजमा ज्ञान, सिप र कलाको विकास भयो । यसरी मानव सभ्यताको विकास किराती समुदायमा हुँदै आयो । समाजमा सभ्यताको विकास हुने क्रमलाई विकासवादी दृष्टिकोणले मात्र हेर्दा अधुरो हुने देखिन्छ । त्यसकारण प्रतीकात्मक सिद्धान्तको केही अंशबाट पनि किराती समुदायको सभ्यताको विकासलाई पुष्टि गर्नु पर्ने हुन्छ । किराती समुदायको सभ्यताको विकासमा केही अन्तर रहेको सत्य तथ्य पुष्टि हुन्छ ।

निष्कर्ष

विवाह समारोह, लिम्पो र हडसेग्रो सिलीमा गाइने दोलोकुम गीत मनोरञ्जनको दृष्टिले मात्र हेर्ने होइन । यसलाई किराती सभ्यताको विकास क्रमको आधारमा पनि अध्ययन गर्नु पर्छ । गीतले दिएको शिक्षा महत्वपूर्ण रहेको छ । मान्छेले हरेक कुराको ज्ञान प्रकृतिबाट प्राप्त गर्छ । प्रकृतिसँग खेल्दा मान्छेको साथी हुन्छ । त्यही प्रकृतिबाट मान्छेले जीवन उपयोगी ज्ञान हासिल गर्दा उसको प्रकृति गुरु बन्छ । चराको प्रेम लिलाले गृहस्थी बन्थो । आहारले किसान बन्थो । प्राणदाता अन्नको टुसालाई सुम्निमा मानेर पूजा गरे । डर र त्रासले समूहमा बस्नुपर्ने शिक्षा दियो । बहुपति प्रथा विफल भयो भने एकल पति प्रथा सफल भएको पाइन्छ । सामूहिक कृषि प्रणालीले मेलामिलापको भावना सिर्जना गर्यो । आफ्नो भलो गर्ने पितृ भगवान हुन् । पितृलाई जीवात्मा मान्नु पर्छ भनेर मौलिक अवधारणाहरू बनाए । त्यसैले भगवानको रूपमा श्रद्धा गर्नु पर्छ । पितृ रिसाए भने मूसा र खुम्लेकिराको रूपमा प्रेतात्मा बनी दुःख दिन्छन् । त्यसैले पितृ र प्रकृतिको पूजा गर्नु पर्छ भन्ने अवधारणाको विकास भएको पाइन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- चाम्लिङ, भोगीराज, (२०७६), *मुन्दुम*, काठमाडौं: नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- राई, गणेश (सम्पा.) (२०८२), *पिलुम्बा*, (वाम्बुले राई भाषाको कवितासङ्ग्रह) काठमाडौं: (?)।
- राई, बुद्धिकुमार बायुङ, (२०८०), *किरात बायुङ राई तुम्लो यालो*, काठमाडौं: किरात बायुङ राई सुम्निखिम ।
- राई, लोक बहादुर बायुङ, (२०८०), *सुम्नि तुम्लो यालो*, काठमाडौं: किरात बायुङ राई सुम्निखिम ।
- Morgan, L. H. (1877). *Ancient society*. New York: Henry Holt and Company.
- Turner, V. (1970). *The Forest of Symbols: Aspects Ndembu Ritual*. London: Cornell University Press.
- Tylor, E. B. (2016). *Primitive Culture*. New York: Dover Publications.

व्यक्तिगत कुराकानी

कुमार राई, २०८१, चिशङ्खुगढी ८, माम्खा, दिबुर्खु, ओखलढुङ्गा ।

चन्द्रलाल राई, २०८१, चिशखुङ्गडी ४ फाकु ओखलढुङ्गा ।
 देवी राई, २०८१, सिद्धिचरण ४ थाम्रोदयाल ।
 नइन्द्रराज राई, २०८० सिद्धिचरण ४ थाम्रोदयाल ।
 पवित्रा राई, २०८१ सिद्धिचरण ४ थाम्रोदयाल ।
 प्रेमकुमारी राई, २०८१, सिद्धिचरण न पा १२, सोबुरु ओखलढुङ्गा ।
 बजिरमान राई, २०८१, चिशङ्खुगडी ८, माम्खा, दिबुर्खु, ओखलढुङ्गा ।
 राजेन्द्र राई, २०८१, चिशङ्खुगडी ८, माम्खा, दिबुर्खु, ओखलढुङ्गा ।
 लेखबहादुर राई, २०८१, चिशङ्खुगडी ८, माम्खा, दिबुर्खु, ओखलढुङ्गा ।
 मेनुका राई, २०८१, चिशङ्खुगडी ८, माम्खा, दिबुर्खु, ओखलढुङ्गा ।

परिशिष्टहरू

परिशिष्ट १

विवाहमा गाइने दोलोकुम गीत

द है आना दोलोकुम	द है आना
दोलोकुम द	
द है खास्ती मोद दोलोकुम	द है बब
मोद दोलोकुम द	
द है मुलु मोद दोलोकुम	द है लेसा
मोद दोलोकुम द	
द है सिबे मोद दोलोकुम	द है भुबे
मोद दोलोकुम द	
द है जाउ लाम दोलोकुम	द है ख्लीउ
लाम दोलोकुम द	
द है फुङ लाम दोलोकुम	द है दो
लाम दोलोकुम द	
द है दङ्मा लाम दोलोकुम	द है दङ्सी
लाम दोलोकुम द	
द है कुर्मा लाम दोलोकुम	द है कुर्सी
लाम दोलोकुम द	
द है दवानी लाम दोलोकुम	द है केल
लाम दोलोकुम द	
द है दङ्माके दोलोकुम	द है
दङ्सीके दोलोकुम द	
द है बकलुङो दोलोकुम	द है
खुङ्सेला दोलोकुम द	

द है नेवालुडो दोलोकुम	द है
खिमसेला दोलोकुम द	
द है चिरी पासेना दोलोकुम	द है चाम्चे
पासेना दोलोकुम द	
द है डेले ग्वदी दोलोकुम	द है जोबु
ग्वदी दोलोकुम द	
द है पिरुम मिची दोलोकुम	द है
आबालादै दोलोकुम द	
द है सक्पा मिची दोलोकुम	द है लवा
मिची दोलोकुम द	
द है हेडसेला दोलोकुम	द है
समा दुम्लादै दोलोकुम द	
द है चापुनी सेरी दोलोकुम	द है
चामनी सेरी दोलोकुम द	
द है सिप्खाकुमी दोलोकुम	द है
खामाकुमी दोलोकुम द	
द है रोटिकाना दोलोकुम	द है
खिवा लोडसिने दोलोकुम द	
द है सुम्नि जीमी दोलोकुम	द है
साला जीमी दोलोकुम द	
द है रदु जीमी दोलोकुम	द है खाप्ति
जीमी दोलोकुम द	
द है सुमा चन्सो दोलोकुम	द है सुमा
रोक्तिने दोलोकुम द	
द है छिलुडमा दोलोकुम	द है
मालुडमा दोलोकुम द	
द है सुमा पाकिनी दोलोकुम	द है रिची
खालिमी दोलोकुम द	
द है सुमा ख्लेक्सो दोलोकुम	द है
चन्दिकिदै दोलोकुम द	

परिशिष्ट २

लिम्मोमा गाइने दोलोकुम गीत
द है आना दोलोकुम

द ह आना दोलोकुम द

द है खाम्ति मोद दोलोकुम
द है ओलीमी मोद दोलोकुम
द है नेसे नेसे दोलोकुम
द है सुम्नि लिम्मो दोलोकुम
द है सुम्नि साला दोलोकुम
द है सुमा प्रोता दोलोकुम
द है वालेखोदी दोलोकुम
द है सुदे भ्लेक्से दोलोकुम
द है खुदा सिडदी दोलोकुम
द है हुनदुमी दोलोकुम
द है सुम्नि रूखाम् दोलोकुम
द है कुटुकसीमी दोलोकुम
द है तुक्तुकुर्मा कुर्मा दोलोकुम
द है सिमाह पासो दोलोकुम
द है चापुनी वाचेर दोलोकुम
द है खारूतेदी दोलोकुम
द है खारू हड्मा दोलोकुम
द है सुमा पाइ दोलोकुम
द है बुसा रकजा दोलोकुम
द है चापनी जा दोलोकुम
द है सिमाहडो दोलोकुम
द है चापनी जी दोलोकुम
द है सेचेड्मादी दोलोकुम
द है खाइखात्ता दोलोकुम
द है सिप्खा खामा दोलोकुम
द है बोबो खप्सो दोलोकुम
द है सुमा लेप्ता दोलोकुम
द है सारी रेरी दोलोकुम
द है चापुनी जी दोलोकुम
द है सुमा पुन्सो दोलोकुम
द है रिचि खालिमी दोलोकुम

द है बब मोद दोलोकुम द
द है जेलोमी मोद दोलोकुम द
द है चेड्माखदी दोलोकुम द
द है साला लिम्मो दोलोकुम द
द है खारू किमी दोलोकुम द
द है नुप्तावाने दोलोकुम द
द है ब्रसखदी दोलोकुम द
द है पाइ नुप्ता दोलोकुम द
द है य सारी ग्रामी दोलोकुम द
द है दिली जल्ता दोलोकुम द
द है सुमा लिक्ता दोलोकुम द
द है सुमा कोक्सो दोलोकुम द
द है सोगोलो व्यागोलो दोलोकुम द
द है नुप्सोमामी दोलोकुम द
द है सुमा फुता दोलोकुम द
द है लुररूतेदी दोलोकुम द
द है लुरी हड्मा दोलोकुम द
द है नुप्तानेको दोलोकुम द
द है तिल्लानेको दोलोकुम द
द है चामनी जा दोलोकुम द
द है पासो नुप्सो दोलोकुम द
द है चामनी जी दोलोकुम द
द है रलोड्मादी दोलोकुम द
द है नुप्तानेको दोलोकुम द
द है सारी थार्मा दोलोकुम द
द है सुम्नि भुमे दोलोकुम द
द है सिमेभुमे दोलोकुम द
द है सुमा मिम्ता दोलोकुम द
द है चामनी जी दोलोकुम द
द है नुप्तानेकै दोलोकुम द
द है ख्लेड पास्ता दोलोकुम द

परिशिष्ट ३

हड्सेग्रोमा गाइने दोलोकुम गीत

द है आना दोलोकुम	द है आना
दोलोकुम द	
द है मुलु मोद दोलोकुम	द है लेसा
मोद दोलोकुम द	
द है सिबे मोद दोलोकुम	द है भुबे
मोद दोलोकुम द	
द है नेसे नेसेदा दोलोकुम	द है चेङ्
माखदी दोलोकुम द	
द है इक्के सीली दोलोकुम	द है हारी
सीली दोलोकुम द	
द है वायोरीद दोलोकुम	द है
उर्दारीद दोलोकुम द	
द है सालेरीद दोलोकुम	द है
तक्पेरीद दोलोकुम द	
द है सिपखा ग्रो दोलोकुम	द है
माया ग्रोद दोलोकुम द	
द है इनी नीडदी दोलोकुम	द है
बान्दाम नीडदी दोलोकुम द	
द है खारुतेदी दोलोकुम	द है
लुरुतेदी दोलोकुम द	
द है कोक्तसाला दोलोकुम	द है
रिनाहङ्ग दोलोकुम द	
द है सुम्निहङ्ग दोलोकुम	द है
सालाहङ्ग दोलोकुम द	
द है सुमा पाङ्ग दोलोकुम	द है
नुप्तानादा दोलोकुम द	
द है तङ्मासेमा दोलोकुम	द है
जाउमानुङ्ग दोलोकुम द	
द है सिविसेमा दोलोकुम	द है
ख्खीउमादा दोलोकुम द	
द है जावाजीरे दोलोकुम	द है
जुलेमारे दोलोकुम द	
द है बायोरीमा दोलोकुम	द है
खिमरेमा दोलोकुम द	

द है सुम्नि हड दोलोकुम	द है
सालाहड दोलोकुम द	
द है सुमा पाइ दोलोकुम	द है
नुप्तावाने दोलोकुम द	
द है सुम्नियुड दोलोकुम	द है
सालायुड दोलोकुम द	
द है सारीहड दोलोकुम	द है
रेरीहड दोलोकुम द	
द है खापी पिद दोलोकुम	द है
नामसी पिद दोलोकुम द	
द है सेले पिद दोलोकुम	द है
मुक्ति पिद दोलोकुम द	
द है सुम्नि सीली दोलोकुम	द है
साला सीली दोलोकुम द	
द है जाउ सीली दोलोकुम	द है
ख्लीउ सीली दोलोकुम द	
द है सुमा दाला दोलोकुम	द है
नुबालादै दोलोकुम द	